

BOCSKAI

JOG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

I. évfolyam
1. szám
2025

Tartalom

JOGTÖRTÉNETI MŰHELY

Chandler Oliver Seymour

A fórumtól az erődökig: Jogesetek és jogintézmények a római Britanniában 3

Hajdu Tamás

„Komoly szó kell, komoly időkben” – Teleki Pál közjogi gondolkodása 23

Illés Dorina

Jog és társadalom a sírfeliratok tükrében 33

BŰNÜGYI MŰHELY

Forgács Nikolett

A kiszolgáltatottság csapdája – kényszermunka a 21. században 45

Illés Dorina

Frusztrációból agresszió: Az incel mozgalom kriminológiai aspektusban 59

Porczió Luca

A halálbüntetés értékelése a keresztény jogászai etika tükrében 71

Beszámolók 76

Szerzői útmutató 81

Honlap: <https://ajk.kre.hu/index.php/kutatas/bocskai-istvan-szakkollegium.html>

E-mail: bocskai.jt.szemle@gmail.com

ISSN 3094-4716 (Online)

URL: KRE-ÁJK – Bocskai Jog- és Társadalomtudományi Szemle

<https://portal.kre.hu/index.php/kiadvanyok/folyoiratok/bocskai-jog-es-tarsadalomtudomanyi-szemle.html>

Lektorálták: Arató Balázs, Boóc Ádám, Domokos Andrea, Dorang Zsanett, Jakab Éva, Kruzslicz Péter Pál, Manzinger Krisztián, Schlachta Boglárka Lilla.

Szerkesztette és korrektúrázta: Biki István.

Chandler Oliver Seymour¹

A fórumtól az erődökig: Jogesetek és jogintézmények a római Britanniában

Absztrakt

A dolgozat a római Britannia jogi struktúráját elemzi, különös hangsúllyal a *cursus honorum* tartományi adaptációjára és azokra a jogesetekre, amelyek a császárkori közigazgatás működésébe engednek betekintést. A munka bemutatja, miként alakultak át a római magistratus-pályák a provincia viszonyai között, és hogyan érvényesült a római jog a katonai, városi és társadalmi konfliktusok rendezése során. A kiválasztott epigráfiai és irodalmi esetek feltárják a helytartók, procuratorok és katonai parancsnokok döntési gyakorlatát, valamint a jogalkalmazás területi sajátosságait. A dolgozat célja annak megértése, hogyan biztosította a római jogi és hivatali rendszer Britannia stabilitását és integrációját a birodalomba.

Kulcsszavak: római magánjog, római közjog, britannia, cursus honorum, öröklési jog.

Abstract

This paper analyzes the legal structures of Roman Britain, focusing on the provincial adaptation of the *cursus honorum* and the legal cases that illuminate the functioning of imperial administration. It examines how magistracies were transformed in a provincial setting and how Roman law operated in resolving military, municipal and social disputes. The selected epigraphic and literary case studies reveal the decision-making practices of governors, procurators, and military commanders, highlighting regional features of legal implementation. The study aims to show how the Roman legal and administrative system secured stability and integration within the province of Britain.

Keywords: roman private law, roman public law, britannia, cursus honorum, inheritance law.

„Hisz a rómaiak voltak az erősek és az előkelők, akiknél erősebbeket és előkelőbbeket eddig soha nem hordott hátán a Föld, de még álmodni sem lehetett soha erősebbekről és előkelőbbekről; minden, ami fennmaradt tőlük, minden felirat elragadtatással tölt el bennünket, feltéve, hogy megsejtjük, mi is az, ami itt írásba foglalja magát...”

Friedrich Nietzsche: A Morál genealógiája, (ford.: Óvári Csaba) Attraktor Kiadó, 2019
(Eredeti mű: *Zur Genealogie der Moral*, Erstes Buch, 1887, §16)

¹ Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, jogász képzés, IV. évfolyam. BISZK Jogtörténeti Műhely. ORCID: 0009-0005-9798-0213.

I. Történeti háttér

I.1. Pütheasz nyomán

Zlinszky János szavaival élve: „Róma a Kr.e. V. századtól a Kr.u. I. századig folyton terjeszkedett. Tágította határait kifelé tartó katonai expanzióval. Ő a fenyegető fél, és ha a határokon feltűnt bármi fenyegetés, azt „a legjobb védekezés a támadás” elv alapján előzte meg.”² – Ez a mondat áthatja a Római Birodalom expanziós politikáját, amelyből természetesen a rómaiak által *Britannia* névvel illetett terület sem maradt ki. A szigetet már a görögök is ismerték, azonban a közvetlen tapasztalatok (expedíciók)³ csekély mivoltának és felületességüknek köszönhetően ezen ismeretek javarészt a legendák vagy mítoszok soraiba tartoznak. Ezeket az ismereteket örökölték a rómaiak, akiknek *Britannia* egy messzire levő, idegen és nyomasztó terület volt, amelynek elfoglalását és kormányzás alá vonását nem tartották gazdaságosnak, mivel nagyobb jövedelem folyt be az onnan közvetetten befolyó áru vámjai- és illetékeiből, mint amekkorát feltehetően kinyerhettek volna a terület megadóztatásából, mivel hatalmas költségekkel járt volna a légiók fenntartása és utánpótlása,⁴ nem beszélve a földrajzi nehézségekről, ideértve többek között a *Mare Britannicum* (mai nevén a *La Manche* csatorna Dél-Anglia és Észak-Franciaország között) erős szeleit és kiszámíthatatlan időjárását, melyek megnehezítették a hajózást. Ezek mellett a sziget, és a maga rengeteg királya, melyek kisebb területekre tettek szert, nem jelentettek veszélyt a római hadigépezet számára, elaprózódott jellegükből, elszigeteltségükből és relatív fejletlenségükből kifolyóan nem volt valószínűsíthető részükről bármilyen jellegű behatolás az Európai kontinensre, pláne nem római területre. A *britanniai* nyersanyagok kérdését érintőlegesen taglalva mondhatjuk, hogy míg nem alábecsülendő azoknak értéke és mértéke, a fent részletezett okokból nem volt még porondon ezeknek közvetlen hatalomba vétele. A szigetek elsődleges exportjai a gabona, marha, arany, ezüst, vas és az ón⁵ voltak. Ezek közül kiemelendő a terület vas- és ónkészlete, amelyeknek gazdagságát Strabo és Plinius is kihangsúlyozta. Jól szemlélteti ezt az az elmélet, mely szerint a *Britannia* elnevezés a föníciai „*Baratanac*”, azaz az „ón földje” gyanánt fordítható kifejezésből ered.⁶

I.2. *De bello Gallico et Britannico*⁷

Arra a kérdésre válaszolni, hogy Caesar hadjárata gyökeresen megváltoztatta-e a római felfogást a misztikus Britanniát illetően, nem nehéz. Ugyanis kétségtelenül igen. Arra a kérdésre pedig, hogy mindez miért történt, annak megválaszolására e fejezet szolgál.

Caesar Kr.e. 58-ban tüntette ki a szenátus *Gallia Cisalpina*, *Illíria* és *Gallia Transalpina* provinciák kormányzásával, mely utóbbi védelméből fakadtak Caesar Galliai hódításai. Ugyanis *Gallia Transalpina*, mai *Provence* és Dél-Franciaország gyakori támadásokat és behatolásokat szenvedett északi irányból a germán törzsektől. A helvétek által megkísérelt letelepedési törekvések leküzdése, valamint az Ariovistus-féle germán hadjáratok kezelését követően, Kr.e. 58 után Caesar már az északi, *Gallia Belgica* elfoglalásában és a Rajna partjainak biztosításában lát-

² ZLINSZKY János: *Ius Publicum. Római közjog*, Osiris kiadó, 1998, 185 (217).

³ Kiemelendő ezek közül Masszíliai Pütheasz Kr.e. 4. századi útja, amelyről STRABO értekezik: *Geographica* II.5.8.

⁴ Szintén *Geographica* II.5.8.

⁵ PLINIUS: *Naturalis Historica*, s azoknak Britanniáról szóló fejezetei.

⁶ Caius PLINIUS Secundus Maior; HOLLAND, Philemon: „Pliny's Natural history” In *thirty-seven books*, Wernerian Club, 1847-1849, IV. könyv, XVI. fejezet

⁷ A címet Gaius JULIUS Caesar *Commentarii de bello Gallico* c. feljegyzései ihlették.

ta provinciájának stabilitását. Az azt követő évre tehát legyőzte a *belgicai* törzskonföderációt. Caesar ezt követően szerezhetett tudomást a területen jelenlevő britanniai befolyásról, nevezetesen az *Armoricai*⁸ törzsek voltak közvetlen kereskedelmi kapcsolatban a sziget népességével, amelynek elsőszámú hozadéka a britanniai nemesfém-források voltak. Valamint a Kr.e. 56-os *armoricai* felkelés alatt a helyi törzsek sorait britanniai katonák is erősítették. A *belgicai* törzsek is kiváló diplomáciai kapcsolattal rendelkeztek a csatornán túli törzsekkel, akikhez rengeteg felkelő tudott menekülni a sorozatos római győzelmek mindegyike alatt. Az imént felsorolt bosszantó beavatkozásokon és a gazdasági előnyökön túl a Britannia elfoglalásával járó politikai presztízs is hatalmas befolyást gyakorolt Caesar döntéshozatalára.⁹ A rómaiak számára ugyanis az általuk ismert világ határát a tenger jelentette, s így Britannia olyan területnek tűnt, mely a világ határain túl helyezkedik el, így – ahogy az előző részekben is említettem – misztikus jelentőséggel bírt. Kr.e. 55-ben Caesar sikeresen elfoglalta a Doveri-szoros partmenti területeit, ezzel megszerezve a Britanniához vezető legrövidebb útvonal kihasználásának lehetőségét is. A germán törzsek azonban akadályozták az invázió megkezdését, a Rajnán túlról indított behatolásuk következtében több időt vett igénybe a terület tényleges ellenőrzés alá vonása, mint Caesar azt szeretne volna. Így jutunk tehát el ahhoz, hogy Kr.e. 55-ben Caesar megkockáztatja az expedíció megindítását, hiányos vagy hiányzó stratégiai adatok és a kedvezőtlen időpont ellenére. Augusztus 26-án kelt át a csatornán kettő légióval, amely egy hónapot hagyott meg a kormányzónak a katonai műveletek végrehajtására és a helyi támpontok kialakítására a szigeten, mivel a szeptemberi napéjegyenlőség környéki viharok ellehetetlenítették volna számára a kontinensre való visszajutást.¹⁰

Az első expedíció ezen okokból igen rövid életű volt, a valódi területi hódításhoz szükségessé vált egy második hadjárat a rákövetkező év hadviselési évszakában.¹¹ Kr.e. 54 júliusában immár öt légióval kelt át a csatornán a kormányzó, nagyobb sikerrel járva. Két hónapon belül térdre kényszerítette a törzsszövetségeket, és rendszeres adófizetésre kötelezte őket (*tributa*).

Caesar hódításai, a Galliai és Britanniai hadjáratai, különös megítélés alá esnek a kutatók körében.¹² Caesar politikai ellenfelei, különösképpen *Cato minor*, sarkosan elítélte agresszióját, megvádolva mandátumához kötődő hatáskörének túllépésével. Caesar kormányzói hatáskörében eljárva ugyanis túlterjeszkedett a provincia határain, a megfelelő jogi indokok nélkülözésével háborút indított számos törzs ellen, mindezt preventív önvédelmi jogcímre alapozva. *Cato állításai* szerint, anakronisztikus terminológiával élve: „háborús bűncselekményt” is követett el azzal, hogy békemegállapodás hatálya alatt támadta meg az ellenfelet.¹³

Sheppard S. Frere szerint: „A century and a half later the historian Tacitus summed up the situation as it then appeared to him by saying that Caesar had revealed rather than bequea-

⁸ Ez a mai Bretagne-félsziget, valamint a Loire és Szajna folyók közötti terület összevont egységének feleltethető meg.

⁹ Sheppard S. FRERE: *Britannia, A History of Roman Britain* (History of the Provinces of the Roman Empire, I). London: Routledge and Kegan Paul, 1967.

¹⁰ Caesar feljegyzései szerint azért nem telelt Britanniában, mert tartott az újonnan hódított galliai területek elvesztésétől.

¹¹ Ahogy Vegetius írja: „Hieme rarae expeditio est, quia nec commeatus haberi possunt nec castra firmari.” – VEGETIUS, *Epitoma rei militaris* III.6.

¹² Sokak között C.E. Stevens ír arról, hogy Caesar kormányzói mandátuma lejárt a hadjáratai alatt, így ily módon is illegálisnak mondható „védelmi” tevékenysége a törzsszövegben írottakon kívül (C.E. STEVENS: „The Terminal Date of Caesar’s Command”, *The American Journal of Philology*, 1938/2.).

¹³ *Cato minor* 51, 1.

*thed Britain to Rome; [...]*¹⁴ – E szavakkal értékelhetjük a *Proconsul* eredményeit. Caesar megnyitotta az utat a provincialitáshoz,¹⁵ félkész művét azonban nem tudta befejezni, ennek teljesítését Claudius vállalta magára.

I.3. Csúcspont és szétesés

Britannia teljes meghódítása Caesar halála után sokáig periférikus kérdés maradt, mivel továbbra sem tűnt valóban gazdaságosnak a római hadigépezet számára ennek végrehajtása. Caesar második hadjáratának végét követően az expanziós aspirációk mindössze 91 évet nyugodtak, Kr.u. 37-ig. Ekkor került a birodalom élére Caligula, akinek rövid életű, 41-es merényletéig tartó uralma alatt fogalmazódott meg újonnan a britanniai területek kiterjesztésének gondolata. Caligulának nem adatott meg a lehetőség, hogy megindítsa az akciót, ez a lehetőség halálát követően nagybátyjára, Claudiusra szállt át. A hódítás indokai között a politikai mellett személyes jellegű is szerepel, ugyanis az új császár közvetlen rokonságában kiváló „karrierű” hadnagyok vették körbe, mint például apja *Drusus* és fivére *Germanicus*. Soha nem adatott meg Claudiusnak a lehetőség, hogy nyomdokaikba léphessen, testi fogyatékoságainak okán.¹⁶ Így tehát azt mondhatjuk, hogy a család patriarcháinak sorából erősen kilógott, melyért nem csak a köztisztviselői pozíciókból szenvedett kirekesztést, hanem a családjából is. Az ezáltal keletkezett bizonyítás iránti vágy nagy szerepet játszott a döntésben. Britanniára pedig azért esett a választás, mivel az előkészületeket, ahogy korábban is ismertettem, Gaius már elkezdte, valamint a britanniai barbár *Cunobeli*us király halálával tartományai szétestek és több király kezére kerültek, akik nemréggel azelőtt hadakozásba is kezdtek egymással a többi területért, így tehát egyúttal megszűnt a legfenyegetőbb központi hatalom a szigeten, és újabb kihasználható belső ellentétek is keletkeztek.

Kr.u. 43-ban indult a hadjárat, mikor Claudius átkelt a csatornán négy légióval és több kiegészítő csapattal, tehát feltehetően 40.000 embert számláló sereggel. Az ellenállás nélküli partraszállást követően Claudius serege 47-re már birtokolta egész Alsó-Angliát. Halálát követően Nero alatt megindultak a Walesi hadjáratok is,¹⁷ majd a 78-84-ig tartó Agricola-féle Észak-Angliában, valamint Skóciában lefolytatott hadjáratok alatt érte el a római térhódítás a csúcspontját. Ezután nem sokkal már fokozatos visszavonulásra kényszerültek a római csapatok, míg meg nem álltak a *Tyne-Solway Firth* vonalnál. Itt emelték fel a híres védelmi falat 120-tól, mely később az megépítését elrendelő császár nevét örökölte, Hadrianusét.

Innentől kezdve az expanziós törekvések – ahogy maga a birodalom és annak intézményei is – egyre inkább hanyatlottak. Britanniában folyamatos behatolások és fosztogatások érték a római területeket piktektől, szászoktól és skótoktól,¹⁸ főleg a tengerpart mentén, megkerülve az erődítmények nagy részét. Honorius császár uralkodása¹⁹ alatt rendelte el Stilicho az általunk ismert utolsó ismert hadjárat megindítását az említett törzsek ellen, 396 és 368

¹⁴ FRERE, 1967, 27.

¹⁵ Erre szintén C.E. Stevens mutat rá, Caesar olyan szavakat használ a törzsekkel kötött megállapodások leírásában, mint a *dedictio* (dedikáció) és *vectigal* (bevétel) szavak – C.E. STEVENS: „Antiquity XXI”, 3–9; *Aspects of Archaeology in Britain and beyond*, ed. W.F. GRIMES; London, 1951, 332–44.

¹⁶ Fogyatékoságai közé soroljuk sántítását, dadogását és gyenge immunrendszerét, lehetséges diagnózisért mai fogalmakkal lásd. Shin MYONGJOO: *Between Disability and Illness in Ancient Rome – The Case of Emperor Claudius*, *Uisahak*, 2025/1, 249–278.

¹⁷ Itt közbeékelődik Boudicea felkelése, 60–61. környékén.

¹⁸ Pontosabban a „scoti” népcsoportok.

¹⁹ Fiatal kora miatt mostohaapja, Stilicho hadnagy kormányozta a birodalmat helyette.

között.²⁰ Majd ezek után a vizigótok elleni küzdelem támogatásának érdekében kénytelen volt katonai erőforrásokat elvonni a Britanniai végvárakról 401 és 402 között. 406-ban azonban még rosszabb stratégiai állapotba került a provincia, mivel az év utolsó napján átkelt egy hatalmas alán, vandál és szvén törzsekből álló fosztogató hadsereg a befagyott Rajnán, hatalmas káoszt okozva Észak-Galliában és Boulougne fele haladva. A Britanniában állomásozó katonák pedig, a támadás veszélyétől való félelmükben, fellázadtak Honorius császár autoritása ellen, maguk közül választva új vezetőt, III. Constantinus személyében, akit 407-ben kiáltottak ki császárrá. A Nyugat-Római birodalom meghódítása iránti próbálkozása eleinte nem volt sikertelen, 407 és 409 között elfoglalta Gallia egyes részeit és Hispánia egészét. 409-ben azonban elveszítette birodalma feletti uralmát, mivel túlereszkedett katonai potenciálján és a Galliában állomásozó katonák ellenszegültek Constantinus hatalmának, római lojalisták hatására, valamint több irányból kezdték őket bekebelezni a germánok. Ebben a helyzetben Britannia teljes mértékben védelem nélkül maradt. Ez újabb felháborodást keltett a népesség köreiben, s ezáltal a gallok és a rómaiak együtt üldözték el a szigetről a római tisztségviselőket, elutasították a római jog fennhatóságát, és visszatértek ősi, törzsi szokásaikhoz. A tudomány Kr.u. 410-et tartja a római Britannia végpontjának, azonban a valóság sokkal nüanszosabb, az intézményrendszer fokozatosan tűnt el a szigetről, a 3. századtól a 6. századig.²¹

II. A *cursus honorum* fejlődése

II.1. *A regno usque ad Augustum*

A vizsgálat keretének ismertetését lezárva tehát térjünk át dolgozatom egyik fő kérdéskörére, mely nem más, mint a *cursus honorum* és annak britanniai relevanciája.

A latin terminust angolul „course of honour”-ként fordítják, mely az állami hivatalokra való megválaszthatóság rendszerére, a *magistratusi* tisztségek betöltésének sorrendjére utal. Ilyen szabályozási pont például a római történelem során egyre jobban differenciálódó korhatárok, melyeknek elérése elengedhetetlen volt egyes tisztségek vállalásához.²² A *cursus honorum* mai szemlélettel egy útmutató a politikailag ambiciózus, római polgári státusszal rendelkező személyek számára. Egy ranglétra, amelynek legalsó fokán a *quaestor*, legmagasabbján pedig a *consul* tisztsége állt. Főszabály szerint mindegyik tisztség egy korbéli és egy tapasztalatbéli elvárást szabott az előre haladni kívánóknak. A *cursus* követése s annak véghezvitele a római politika–kultúra egyik legjelentősebb közéleti teljesítményének számított. Egyúttal azonban egy rendkívül versengő szféra volt, amely rengeteg munkát s anyagi hozzájárulást igényelt, ezáltal a gyakorlatban leginkább a társadalmi elit haladhatott rajta sikeresen. Ezen hátránya ellenére egy olyan alapot biztosított a római társadalom számára, mely elősegítette stabilitásának s kontinuitásának fennmaradását. Emellett egyfajta kötelességérzetet teremtett a politikusok számára, hogy felhatalmazásukkal a közjót, valamint a köztársaság elveinek érvényesülését szolgálják.

A *cursus* normatív erejének dacára sosem volt statikus, fejlődését több törvényen keresztül követhetjük, amelyek elsősorban a következőket vonták szabályozás alá: a korhatárt, a tisztek viselése közötti intervallumokat, a tisztségek iterációit és azok betöltésének sorrendjét.

A királyság időszakában még nem létezett a *cursus*, a formalizált hivatalok hiányának

²⁰ Christopher A. SNYDER: *The Britons*, Malden: Blackwell Publishing, 2003.

²¹ Nicholas HIGHAM: *Britain in and out of the Roman Empire*, Yale University Press, 2013, 20–56.

²² Kosior J. WOJCIECH: *Cursus Honorum – selected aspects of Roman public law* – Law. Human. Environment, 2023/1, 62.

okán, azonban a királynak voltak tisztviselői, kik az általa kiszabott feladatköröket látták el.²³ A királyság bukása után *consulok*, *praetorok* és *quaestorok* kerültek kinevezésre az adminisztratív, bírói és fiskális feladatok ellátására. Ezzel a folyamattal egyidejűleg kezdett el kialakulni az említett köztársasági hivatalok közötti hierarchia, a *cursus* megelőlegezve.²⁴ Az előző években²⁵ a kutatók a *cursus honorum* politikai és szociális változásokra gyakorolt hatását vizsgálták, illetve azt is, hogy egyes politikusok karrierjére hogyan hatott ki, hogyan befolyásolta politikai stratégiájukat s ambícióikat²⁶.

Ahogy már említettem, a *cursus honorum* feltételrendszere a rómaiak története során nem volt statikus, hanem állandóan változott. A korhatárok fejlődésénél maradva, a köztársaság korai időszakának szabályozását írott leletek hiányában nem ismerjük, viszont tudjuk, hogy a Kr.e. 4. századtól igenis létezett az életkorra vonatkozó előfeltétel, amely korlátozta az egyes tisztségek pályázóinak körét. A *quaestori* tisztséghez szükséges volt a 30. év betöltése, a Kr.e. 3. századtól az *aedilis*hez 36 év, a *praetor*hoz pedig 39. Ezekkel a határértékekkel biztosítani kívánta az állam a tisztség magába foglalt feladatainak elvégzéséhez szükséges tapasztalat és érett gondolkodás meglétét a jelöltek részéről. A köztársaság hanyatlása alatt merevebbé s formalizáltabbá vált a szabályozás. A *lex Villia Annalis* (Kr. e. 180) hatályba lépésével a *consuli candidatus*okkal szemben követelménnyé vált a 42 év betöltése, valamint a *quaestori*, *aedilisi* és *praetori* tisztségek előzetes teljesítése. A korai birodalom alatt a *cursus* korhatárokat illető tartalma jelentősen nem változott, kisebb módosításai közé tartozott azonban a *quaestori* feladatok ellátásához szükséges életkor 25 évre csökkentése, míg a *consul* esetében ez 43 életévre emelkedett.

A *cursus honorum* politikai intézménye, mint ahogyan az az egész római államberendezkedésre is jellemző, egymástól eltérő normákat, szabályokat írt elő a társadalom különböző, jogilag is differenciált rétegeire nézve. Így volt tehát az, hogy a Kr.e. 180-ban bekövetkezett regulációs fordulópont előtt a szabályozás a következőképpen alakult:²⁷

Tisztség	Betöltéshez szükséges életkor	
	<i>Patrícusok</i>	<i>Plebejusok</i>
<i>Quaestor</i>	25	30
<i>Aedilis</i>	33	35
<i>Praetor</i>	33-37	36-40
<i>Consul</i>	37-40	40

1. táblázat: A *cursus honorum* Kr.e. 180. előtt (*ante lex Villia Annalis*).

A *senatori* tisztség növekvő relevanciájának köszönhetően alkottatott a *lex Villia Annalis*, amelynek célja (a véglegesség igényével) a *certus ordo magistratum* megteremtése volt, valamint a *lex* hatálybalépését megelőző jogszabályok egyesítése és pontosítása egy törvény égisze alatt. A jogszabály értelmében a tisztségek betöltésének érvényes sorrendje a következő volt: *quaestor*, *tribunus plebis (aedilis)*, *praetor*, *consul*, majd a volt *consulok* köréből *ensor*.²⁸ Kö-

²³ Robert S. T. BROUGHTON: *The Magistrates of the Roman Republic*, American Philological Association, 1951.

²⁴ Francisco Pina POLO: *The Triumviral Period: Civil War, Political Crisis and Socioeconomic Transformations*, Libera Res Publica, 2020.

²⁵ 2017-től 2023-ig.

²⁶ Ezen kutatások közül kiemelendő Lorenzo MAURIZI: *Il cursus honorum senatorio da Augusta a Traiano Sviluppo formali e stilistici nell'epigrafia latina e greca*, 2013; N. SHARANKOV.: *Five Official Inscriptions from Heraclea Sintica Including a Record of the Complete cursus honorum of D. Terentius Genatius*, 2021

²⁷ KOSIOR, 2023, 53., Table 1. *Cursus Honorum* before 180 BC.

²⁸ Anna TARWACKA; Jan ZABLOCKI: *Zymskie prawo publiczne*, Wolters Kluwer Polska SA, 2021.

vetkező táblázatom a Kr.e. 180-ban bekövetkezett reformokat, valamint a meglevő adatok eltérését kívánja szemléltetni:

Tisztség	Korhatár		
<i>Quaestor</i>	28	27	25
<i>Aedilis</i>	31	36	37
<i>Praetor</i>	34		39
<i>Consul</i>	37		42

2. táblázat: a *cursus honorum* a *Lex Villia Annalis* hatálybalépésekor (Kr.e. 180).

Érdemes rögzítenünk továbbá, hogy a fenti szabályozás főszabály szerint békeidőkre, az állam-berendezkedés szempontjából stabilis időszakokra vonatkozik, ugyanis külső fenyegetés vagy hosszabb időtartamú háború esetén érvényesülését ideiglenesen felfüggesztette az állam. Több kutató is foglalkozott ezen praktikai szemlélettel, a szabályok gyakorlati alkalmazásával, ilyen például T. Parkin, akinek az elemzése a következő eredményekre mutat rá.²⁹ Megállapítása szerint a *quaestori* pozícióra történő kinevezés 29 és 30 év között volt esedékes, az *aedilisre* 36 és 37 év között, a *praetorra* 39 és 40 év környékén, míg *consuli* mandátumszerzésre a feltörekvő politikus 42. és 44. életéve között számíthatott.

A *cursus* fejlődéstörténetének következő fázisa a sullai *lex Cornelia de magistratibus* megalkotásával csúcsosodott ki, mely jogszabály a következő változásokat hordozta magában:

Tisztség	Korhatár	
<i>Quaestor</i>	30	
<i>Praetor</i>	40	39
<i>Consul</i>	43	42

3. táblázat: A *cursus honorum* a *lex Cornelia de magistratibus* hatálybalépésekor.

A korhatárok látható emelkedése Sulla *senatus*-reformjával függ össze, amelynek keretében a testület létszámát háromszázról hatszázra emelte. Ebből következett, hogy arányosan nőtt a *senatori* tisztségre pályázók száma is, erre tekintettel megemelték a tisztség betöltéséhez szükséges korhatárt, ugyanis általánosságban kevés ember élte meg az előírt életkort.

Az ezt követő állandó polgárháborúk kora, a *triumviratus* megalakulása, annak szétbomlása, *Caesar* felemelkedése mind megingatta a köztársaság strukturális integritását, ezért a felfokozott viszonyok fennállása alatt a tisztségek betöltésére vonatkozó jogszabályi rendelkezések főszabály szerint nem érvényesültek.³⁰

A bizonytalan korszakot követően Augustus *consuli* hatalmat kapott a béke megteremtésére. Néptribunná választották, ezzel vétőjogot nyert és összehívhatta a népgyűlést, törvényjavaslatot terjeszthetett elő és köz-büntetőeljárást is kezdeményezhetett.³¹ Életfogytig *ensor* lett, ezzel erkölcsbírói jogot nyert Róma minden polgárára felett, összeállíthatta a *senatus* névsorát, s ellenőrizhette az állami pénzügyeket. Megkapta, előbb a birodalom harmadára, majd felére, végül az actiumi csata után egészére, az *imperium militarét*, a katonai főhatalmat, forma szerint úgy, hogy *proconsula* lett mindazon provinciáknak, amelyekben légió állomásozott. A *senatus* elnöke, a *princeps senatus* volt, így összehívhatta a testületet és döntési javaslatokat terjeszthetett

²⁹ Tim G. PARKIN: *Old Age in the Roman World*, JHU Press, 2003.

³⁰ Mary Harlow; Ray Laurence: *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome*, Routledge, 2001.

³¹ Zlinszky, 2. lj.

elé, bár a gyakorlatban a *senatus*ban, amely átvette a népgyűlés szerepkörét, inkább a *consulok* valamelyike elnökölt.

Augustus természetesen Rómából kormányzott. A provinciái és ottani seregei élére *legatusok*at állított, akiknek azonban nem volt *imperiumuk*, hanem tőle kaptak mandátumot feladatuk ellátására. A *iurisdictio*t is helyettesként gyakorolták, ezért római polgár nem is volt köteles annak magát alávetni, hanem már az eljárás áttételét is kérhette a *princeps*hez, vagy a felvállalt eljárás döntése ellen fellebbezhetett. Rómában a *praetorok* jogkörét a *princeps* nem vonta el, s a szenátusi provinciák promagisztrátusai is tovább gyakorolták *iurisdictio*jukat *imperium* alapján. A *praetori* jog fejlődése a principátus alatt élte fénykorát.³²

A bizonytalan gyakorlatnak is véget vetett a császár reformjaival, melyeknek keretében új tisztségréteget kreált, a *viginti viri*-t. Ezen szint volt a tiszti ranglétra legelső foka, mely húsz főből és négy kollégiumból állt, mindegyik önálló tulajdonnal. Az említett kollégiumok közül az első a *tresviri capitales*, amely három tagjával felügyeleti hatáskört birtokolt a kollégiumok működését illetően. A *decem viri stilitibus iudicandis* kollégiuma egy speciális magánjogi bírósági fórumként funkcionált, amely a *praetorral* párhuzamosan, öt tíz tisztviselőjével kiegészítve működött. A harmadik kollégium, a *tres viri monetales* pénzveréssel, míg a negyedik, a *quattuor viri viarum curandorum* a római utak építésével s minőségével foglalkozott. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a *viginti viri* kollégiumaiba való belépés a 17. életév betöltéséhez volt kötött, mely egybeesik a *ius postulandi* (szónoklathoz való jog) megszerzésével. A római polgár a *viginti viri* után a *tribunus militum laticlavus* (katonai tribün) tagja lehetett, majd *praetorrá*, utána provinciai *legatus legionisszá*, azt követően helytartóvá, *proconsullá*, Rómába való visszatéréssel végül *consullá* válhatott. Ismereteink szerint a politikusok részére a legnagyobb presztízst *Africa* vagy *Asia legatus Augusti pro praetore*-ként történő kormányzása vagy a *praefectus urbis* tisztségének ellátása jelentette.³³

További változás volt a *censor* tisztségének felszámolása, majd feladatainak beolvasztása a *princeps* hatáskörébe.³⁴ Ezentúl *Caesar Augustus* pontos korhatárokat is szabott egyes tisztségek betöltéséhez,³⁵ melyeket az alábbi táblázatban mutatom be:

Tisztség	Korhatár
<i>Viginti viri</i>	17
<i>Tribunus militum</i>	20
<i>Quaestor</i>	25
<i>Aedilis</i>	27
<i>Praetor</i>	30
<i>Consul</i>	32

4. táblázat: A *cursus honorum* Augustus reformjait követően (Kr.e. 27).

A köztársaság és a *principatus* időszakai alatt a *cursus honorum*ot alakító *senatori* tisztségek sorrendjében lényegesen nem tapasztalunk változást (az imént részletezett *censor* tisztséget illető változások kivételével). Megfelelő képzettségük ellenére a tisztségviselő *senatorokra* az a sokszoros inkompetencia volt jellemző, mely arra kényszerítette az uralkodókat, hogy egyre több

³² Uo.

³³ Tarwacka, Zablocki, 28. lj.

³⁴ Andrew LINTOTT: *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, 2003.

³⁵ A. Arthur SCHILLER: *Texts and Commentary for Study of Roman Law. Mechanisms of Development*, New York, 1946.

senatuson kívül eső személyt bízzanak meg a tiszti feladatok ellátásával. Így tehát a *dominatus* korszakára megszűnt a *senatusi* tagság, mint a tisztviselés előfeltétele. A *cursus honorum* köztársaság korából ismert struktúrája ezáltal szintén megszűnt.

II.2. Post Augustum

Helyére egy új, három szintű hierarchikus hivatali berendezkedés lépett, melynek három fokozata a következők voltak: *clarissimi* (a legfényesebbek), *spectabiles* (a nagyok) és *illustres* (a kiválóak).³⁶ A korszak hivatalrendszerének erősen centralizált jellegéből következett, hogy a tisztségek betöltésének életkori feltételeit nem szabályozták jogszabályi szinten, mivel ahogyan akkoriban az állam minden területén, a tisztségviselői kinevezések a császár egyenkénti döntésétől függtek, ezügyben diszkrecionális hatáskörrel bírt. Természetesen ezt az állítást közvetetten is kell értelmezni, oly szempontból, hogy a császár által kinevezett személyek nevezték ki az alattuk szolgálókat, s így tovább; de végső soron minden mandátum érvényessége az uralkodó abszolút és megtagadhatatlan parancsából eredt.³⁷ Ez a változás jól nyomon követhető az előző fejezetben említett *Codex Theodosianus* különböző *rescriptumaiban*, a *quaestori* és *praetori* tisztségekhez kapcsolódva:³⁸

CTh. 6, 4, 1, Imp. Constantinus a. Aeliano praefecto Urbi; *Religiosis vocibus senatus amplissimi persuasi decernimus, ut quaestores ea praerogativa utantur, qua consules et praetores, ita ut, si quis intra annum sextum decimum nominatus fuerit absens, cum editio muneris celebratur, condemnationis frumentariae nexibus minime teneatur, quoniam memoratae aetati placet hoc privilegium suffragari.*

CTh. 6, 4, 1 – Constantinus császár Aelianus városi prefektushoz; „A tekintélyes szenátus tiszteletre méltó, vallásos ösztönzésű indítványai alapján elrendeljük, hogy a quaestorokat olyan kiváltság illesse meg, mint amilyet a consulok és a praetorok élveznek. Ennek értelmében, ha valakit még a tizenhatodik életéve előtt, és távollétében neveznek ki e tisztségre, akkor, amikor az ünnepélyes hivatalba lépés ideje elérkezik, nem kötelezhető a gabonaellátási teherből fakadó büntetések megfizetésére. Ezt a kedvezményt ugyanis szükségesnek és méltányosnak tartjuk ezen életkor alatt biztosítani.”

CTh. 6, 4, 2, Idem a. Iuliano praefecto Urbi; *Minores xx annis aetatis contemplatione infirmas hoc etiam remedio sublevamus, ut eius necessitudinis titulo minime teneantur, cuius laqueis vinciuntur ii, qui post vicensimum aetatis suae annum trans mare positi et in provinciis commorantes nequaquam ludis circensibus ac scaenicis exhibendis sui copiam faciunt et ideo certo generi multationis obiecti sunt.*

CTh. 6, 4, 2 – Ugyanő (Constantinus császár) Iulianus városi prefektushoz; „A húszévesnél fiatalabbak életkorát és gyenge helyzetét szem előtt tartva, ezzel az enyhítő rendelkezéssel is segítségükre vagyunk: nem terhelhetők azzal a kötelezettséggel, amely sújtja azokat, akik húszéves koruk betöltése után a tengeren túl vagy a provinciákban tartózkodnak, és nem tesznek eleget annak, hogy cirkuszi játékokat vagy színházi előadásokat tartsanak, amiért meghatározott összegű büntetéssel sújtják őket.”

³⁶ H.G. KOLBE: *Der cursus honorum eine sunbekannten Senators aus Praeneste*, Chiron, 2, 1972, 405–428.

³⁷ R. KAMIŃSKA: *Urząd kuratora budynków w starożytnym Rzymie*. Iura and Legal Systems, 2017/4, 72–87.

³⁸ C. PHARR; T.S. DAVIDSON; M.B. PHARR: *The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions: A translation with commentary, glossary, and bibliography*, The Lawbook Exchange, 2001.

Mindkét szöveg a *ludi publici* témáját érinti.³⁹ Az ilyen események szervezése eredetileg a *consul* feladata volt, majd Augustus császár uralkodásától a *praetorok*,⁴⁰ míg 329-től a *quaestorok* vették át.⁴¹ Szintén elvártta vált részükről a játékok saját zsebből történő finanszírozása, legalább is részlegesen.⁴² Ettől jelentős eltérési lehetőséget engedélyez az első szövegünk, melynek értelmében a tizenhatodik életévüket be nem töltött *quaestorok*at nem érhette joghátrány játékszervezési kötelezettségeik elmulasztása esetén,⁴³ a fiatal korú tisztviselők védelmének érdekében. A második *rescriptum* a húsz éven aluli *praetorok*at hivatott védeni, melynek alapján vagyonában nem volt szankcionálható azon tisztviselő, aki – az előző szövegben szerepet kapott *quaestorok*hoz hasonlóan – nem tett eleget a játékok szervezésével kapcsolatos kötelezettségének. Összességében jól szemlélteti a két szöveg azt, hogy a Kr.u. 4. században már nem voltak érvényben a *cursus honorum* eredeti korhatárt érintő szabályai, hiszen 16 és 20 éven aluli *quaestorokról*, *praetorokról* tesznek említést.⁴⁴

A *cursus honorum* intézményének jogpolitikai megértéséhez elengedhetetlen látnunk, hogy az arra vonatkozóan előírt rendelkezések (feltételek) soha nem voltak igazán *cogens* szabályok, azaz megkerülhette és rendszerint megkerülte az aktuális államberendezkedés saját érdekei, valamint a nép akarata alapján. Így tehát téves az a felfogás, mely szerint a *cursus* a köztársaság korában faktuálisan érvényesült, míg a birodalom történetének különböző periódusaiban teljesen elveszítette relevanciáját. A *senatus* törvénykezésében s rendeletalkotásában ugyanis látható a *cursus* rendszerinti felülírása, mikor a pályázók körében olyan személyek előnyére számolták fel a korlátozó feltételeket, akik rendkívüli, a tisztség betöltéséhez szükséges tehetséggel rendelkeztek vagy adott esetben erős politikai kapcsolatrendszerrel, befolyással bírtak. A birodalom korszakaiban nem mutatnak jelentős eltérést az egyes tisztségek betöltésére előírt jogszabályi feltételek, a korhatárok csekély mértékű változásától eltekintve. Itt is megfigyelhető ugyanaz, mint a köztársaság korában, annyi különbséggel, hogy a *senatus* helyett a császár volt az, aki a különös tehetséggel rendelkező pályázók számára megkönnyítette a tisztségekbe való beiktatást, a korlátok esetleges figyelmen kívül hagyásával. Emellett előfordult, hogy a császár diszkréciója alapján a *cursus* által meghatározott sorrendet megkerülve, rögtön kinevezést kapott valaki egy felsőbb tisztségre.

A *cursus* megkerülhetőségének ellenére általánosságban elmondható, hogy a római társadalom mindvégig tisztelte az intézményt, mivel nagyban hozzájárult az állam stabilitásának és kontinuitásának fenntartásához. A *cursus* korhatárai leginkább a társadalom általános erkölcsi értékrendjét tükrözik, mely szerint az ember életkorának előrehaladtával szerezheti meg az adott tisztséghez szükséges tudást, tapasztalatot és kötelességtudat. Ebből következik, hogy a fiatalokat az általános erkölcs szerint nem lehet megbízni efféle köztisztségek viselésével. A *cursus* végigjárása elvárás volt a politikailag ambiciózus polgárokkal szemben, hogy annak teljesítésével tegyenek bizonyosságot a római társadalom szolgálatára iránti elszántságukról.

³⁹ Marco F. SIMÓN: „Religion and rituals in republican Rome”. In V. ARENA, J. PRAG, & A. STILES: *A companion to the political culture of the Roman Republic*. Hoboken: John, 2022, 455–469.

⁴⁰ KAMINSKA, 2013.

⁴¹ W. ECK: *Einsenatorischer Cursus honorum aus der Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr.* Chiron, 1974/4, 533–540.

⁴² D.J.SVYANTEK: „Make haste slowly. Augustus Caesar transforms the Roman world”, *Journal of Management History*, 1999 /6.

⁴³ KAMINSKA, 2017, 72–87.

⁴⁴ S. B.DUNNING: *The Republican Ludi Saeculares as a Cult of the Valerian Gens*, *Historia*, 2020/2, 208–236.

III. *Ius publicum*⁴⁵ in Britannia

A következő fejezetben mikroszinten foglalkozunk a *cursus honorummal*, Britannia szintjén tekintjük át a helyi köztisztviselők történetét a *cursus* függvényében.

III.1. Általános áttekintés

A Kr.u. 43-as expanziótól a késői harmadik századig Britannia kormányzói *senatorok* voltak, *exconsuli* ranggal, *legati legionis* és *iuridici*, elsősorban kisebb tekintélyű *senatorok*, míg *tribuni laticlavii* jövőbeli *senatorok* voltak. Ezen tisztviselők mellett állt két lovagrendi tisztviselő, a *procurator*, vagyoni felelős, valamint a flotta *praefectusa*.⁴⁶ A provinciát fennállása alatt 54 helytartó kormányozta, melyekből öt személyazonossága kétes (sorszámaik: 19.; 25.; 38.; 23.), és egy ideiglenesen kinevezett kormányzó (34.)⁴⁷.

Ahogy már említettem, Augustus módosította a köztársaság korszakában felállított *leges annales*, mely szabályozta a hagyományos tisztségek viselésének korbeli feltételeit s elvárásait. Ennek függvényében: először *quaestor* 24 évesen, melyet egy év *tribunatus* követett, 29 évesen *praetor*, végül *consuli* tisztség 41 évesen. Ezentúl Augustus számos új tisztséget is létrehozott, nemcsak a római központra nézve, hanem a provinciákban is. Tíz provinciában azonban megtartották a köztársasági korszakra jellemző kormányzati rendszert, melynek keretében évente új *proconsulok* kerültek kinevezésre, melléjük egy-egy *quaestor* és egy vagy több *legati* került.⁴⁸ Érdekes adat, hogy a korszakban a *senatorokat* a „*vir clarissimus*” címmel illették, mely több forrásban is visszaköszön⁴⁹.

A provincia életéről általánosságban tudniillik, hogy mire befejezte Cassius Dio⁵⁰ historikus művét,⁵¹ már megtörtént a provincia első felosztása, melynek alapján két részre tagozódott a terület: *Britannia Superior* és *Britannia Inferior* egységekre. Művében részletezi többek között a britanniai légiók elhelyezkedését is, a VI *Victrixet* délre, míg a XX *Valeria Victrix* és II *Augusta* légiókat északra téve. Ezen leírással összefüggésben érdekességgéppen megjegyezhetjük, hogy az biztosan a pannoniai légiók újjászervezését követő időszakban keletkezett, mivel az író az I *Adiutrixet* Pannonia Inferiorban helyezi el, mikor az korábban Pannonia Superiorban volt. Ez az átcsoportosítás a provincia határainak változására utal, mely adataink alapján 212 és legkésőbb 217 között következett be.⁵²

A Britanniát felügyelő légiók felosztásának keretein belül feltételezhetjük, hogy amíg

⁴⁵ A fejezet címét ihlette ZLINSZKY János: *Ius Publicum* c. műve, mely a provinciák joggyakorlatában való tájékozódáshoz jelentős mértékben hozzájárult

⁴⁶ A. CHASTAGNOL: *Le sénat romain à l'époque impériale*, 1992, 23–199.

⁴⁷ Anthony R. BIRLEY: *The Roman Government of Britain*, Oxford University Press, 2005.

⁴⁸ R.J.A TALBERT: *The Senate of Imperial Rome*, 1984.

⁴⁹ Nevezetesen egy Neratius Marcellus helytartóhoz (15. helytartója Britanniának) címezett levélben látunk erre példát.

⁵⁰ Kiegészítő irodalom a témához: Adam M. KEMEZIS: *The date of composition of Dio's history. Greek Narratives of the Roman Empire under the Severans*. Cambridge University Press, 2014, 282–293.

⁵¹ A 230-as évekre datálható ez körülbelül, Cassius Dio a következőket mondja művének keletkezéséről: „Tíz éven keresztül kutattam és összesítettem a rómaiak minden diadalmát a kezdetektől egészen Severus haláláig (Kr.u. 211), és további tizenkettőt töltöttem munkám szerkesztésével. Ami az ezt követő éveket illeti, azok is rögzítésre kerülnek, ameddig képességem terjed.” – Cassius DIO: *Roman History*, Loeb Classical Library edition, Vol. IX., 1927, 73. könyv 23.

⁵² Paul M.M. LEUNISSEN: *Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180–235 n. Chr.): Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im Römischen Kaiserreich*. Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology, 6., The Classical Review, 1992/1, 116–117.

*legati Augusti pro praetore*ek szolgáltak a területen, addig Felső Britannia *consuli*, Alsó Britannia pedig *praetorianus* kormányzás alatt állt.⁵³ A felosztáshoz kapcsolódó források ellentmondásosak.⁵⁴ *Herodianus* szerint a felosztást,⁵⁵ Severus a lugdunumi csatát követően, 197-ben hajtotta végre.⁵⁶ Ezzel szemben más források arra utalnak, hogy a *divisio* Severus alatt nem történhetett meg. Korabeli, a provincia később *praetorianus* területén (*inferior*) keletkezett, feljegyzések alapján három egymást követő *legatus* (37–39. kormányzói *Britanniának*), Virius Lupus, C. Valerius Pudens és L. Alfenus Senecio mind azután kerültek *Britanniába* kormányzóként, miután már szolgáltak más provinciákban *consul*ként. A *Digesta* Lupust Britannia kormányzójaként nevesíti⁵⁷ (mintha a provincia osztatlan lenne), több kézirat pedig *consularis*nak (*cos.*) jelöli Pudentst és Seneciót. Emellett a térség tizenkettedik *procurator*a, Varius Marcellus, aki 208 és 211 között töltötte be tisztségét, nem *Britanniák procurator*aként szerepel a forrásokban, ami szintén arra utal, hogy nem került még az ő korszakában felosztásra a terület. Összességében tehát a források zöme arra mutat, hogy Senecio kormányzása alatt vagy csakis azután történhetett a vitatott esemény, 205 és 207 között, 216-ban vagy legkésőbb 220-ban.⁵⁸

III.2. Feliratok és emlékek

Ezek után érdemes kitérnünk egy-két konkrét kormányzóra, amennyire az elemzett források, és a jelen dolgozat terjedelmi korlátjai engedik. Mindegyikükről csak a szolgálatukkal kapcsolatos adatokat ismerjük, és szinte mindegyik csak belső keletkezésű forrásokban kerül megemlítésre. Ez utóbbi állítás alól érdekes kivételt képez Pollius Auspex kormányzó, kihez fűződik egy Lükiában kelt felirat, mely a következőképpen néz ki:

IGR iii. 618 = ILS 8841 = TAM ii. 278, Xanthus: [...] ε | [...] μι [...] ανιατ | [... Πολλήνια]ν Ὁ[ν]ωράταν, 4| ἐκγόνη[ν] 4| Φλ(αβίου) Λατρωνιανου, ὑπατικου, | ποντίφικος, ἐπάρχου Ρώμης, | [κ]αὶ Αὔσπικος, ὑπατικου Βρι | ταννίας, Μυσίας, Σπαθ[ν]ίας, ἐν χώρᾳ Σεβαστου δικά | σαντος, προεκγόνη[ν] Αὔσπικος, ὑπατικου, ανθυπάτου. | Ἀφρικῆς, ἐπάρχου ἀλειμέν 12 | των Ἀππίας καὶ Φλαμιν[ι]ας | τρίς, κвиндекемуніру, ἐν χώρᾳ Σεβαστων διαγνόν | τος, ὑπατικου Δαλματίας, 16| θυγατέρα Τιβε(ρίου) Πο[λληνίου] Ἀ[ρ]μ[ενίου] | Περεγρίνου ...].

IGR iii. 618 = ILS 8841 = TAM ii. 278,

Xanthus [...] E[nnius] Pollinius Onorátus lányát,

[...] az ἐκγόνη[ν] (unokáját?)

Flavius Latronianus, consul, pontifex, Róma helytartója,

és Auspicius, consul Britannia, Mésia és Spania helytartója, a Szebaszti területén ítélkező, elődje Auspicius, consul, Afrika helytartója, a Appia és Flaminia útszakaszok felett háromszor, kilencedik hónapban, a Szebasztusok területén eljáró, Dalmatia helytartója, Tiberius Pollinius Arminenius Peregrinus lányát [...]

⁵³ Anthony R. BIRLEY: *Roman Government of Britain*, 2005, Oxford University Press, Chapter II: Caracalla to Carinus.

⁵⁴ Görög történetíró, nyolckötetes műve a Kr.e. 180 és 238 közötti időszakot mutatja be, Marcus Aurelius halálától a Severus-dinasztia bukásáig.

⁵⁵ Az íróhoz fűződő további szakirodalom: ALFÖLDY Géza: „Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian”. In: DERS.: *Die Krise des Römischen Reiches. Ausgewählte Beiträge*. Stuttgart 1989, S. 273–294.

⁵⁶ Herodianus, 3. 8. 2.

⁵⁷ *Britanniae praesidem* – 28. 6. 2. 4.

⁵⁸ BIRLEY, 2005.

Ezen irat Xanthusból Lükia központjából származik, mely tiszteletet ad Pollienus Auspex unokájának, Honoratának. Szinte példátlan jellemzője az emlékeknek, hogy csakis ez bizonyítja Auspex kormányzásának valóságát. Honorata Pollienus Armenius Peregrinus lánya volt, *consul ordinarius* 244-ben, nem sokkal lükiai *proconsuli* pozíciója betöltése után.⁵⁹ Ennél még fontosabb, Auspex unokája, aki Britannának, Daciának, Hispaniának és Mésianak *consuli* kormányzója, valamint helyettes fellebbviteli *praetora* egyetlen császárnak. Emellett Flavius Latronianus unokája, római *consul*, *pontifex* és *praefectus*; valamint egy másik, pontosabban nem nevesített Auspexé, Africa *consula*, *proconsula*, élelmezési *praefectura*, helyettes fellebbviteli *praetora* több mint egy császárnak és Dalmatia helytartója.

A forrásból kikövetkeztethető körülmények alapján, amennyiben Britannia volt Auspex első *consuli* kormányzása,⁶⁰ ezen mandátum minden bizonnyal Albinus előttre datálható, semmiképp sem később mint 192.⁶¹ Nagyon nehezen helyezhető el időben a többi pozíciója is, kivéve, ha a szövegben látott sorrend kronologikusan visszafelé került feltüntetésre, mivel Hispaniában nem ismerünk más forrásból más kormányzót Commodus alatt, 192 előtt, így tehát Auspex hispaniai megbízását 186 és 189 közöttre lehetne tenni. Ezen utat követve britanniai szolgálatát a 190-es évek végére datálhatnánk, Virius Lupusét követve.

A vizsgálatot folytatva mindkettő Auspex helyettesítő tisztségén akadunk fenn, melyen megbízással a korai harmadik század előtt nem találkozunk máshol.⁶² Az idősebbik Auspex feltehetően Marcus Aurelius vagy Commodus uralkodása alatt végezte feladatát, 176 és 180 között vagy Severus és fiai alatt, 198 és 211 között. A fiatalabbik pedig minden bizonnyal vagy 198 előtt vagy 211 után lehetett ilyen *praetor*.⁶³ Más kutatók elemzései alapján az állapítható meg, hogy Auspex nagy valószínűséggel a már felosztott provincián belül a felső (*superior*) rész kormányzója volt Severus Alexander uralkodása alatt, 230 környékén.

A következő feliratok Marius Valerianus kormányzásának idejéből származnak, demonstrálva a felosztás utáni katonai viszonyokat Britannia Superior és Inferior között:

RIB 1465 + add., Chesters (Cilurnum): *Imp(erator) Caesar M(arcus) Aurel(ius) [[Antonin(us) P(ius) F(elix)]] | Aug(ustus), [[sacer(do)s ampliss(imus) dei invicti Solis | Elagabali]], p(ontifex) m(aximus), [tr]ib(unicia) p(otestate) [IIII], co(n)s(ul) [III], p(ater) p(atriciae), div[i Anton(ini) f(ilius)], 4| divi Sever(i) nep(os), et M(arcus) [Aur]el(ius) [[[Alexander, nobiliss(imus)]]] | Caesar, imper[i] [[e]t sa]cerdoti [consors]]], | alae II Astur(um) [[[Anton(in)ianae]]] v[et]ustate [dilapsum restitu] | erunt, per Marium Valer[ianum], leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)], 8| instante Septimio Ni[l]o, prae[f(ecto) eqq. (equitum)], | dedicatum (ante diem) III Kal(endas) Novem(bres), Gr[a]to et Sele[uco co(n)s(ulibus)].30*

„Marcus Aurelius Antoninus Pius Felix Augustus császár, a Legyőzhetetlen Napisten, Sol Elagabalus legmagasztosabb papja, pontifex maximus, negyedik tribunusi hatalmában, háromszor *consul*, a haza atyja, az isteni Antoninus fia, az isteni Severus unokája, valamint Marcus Aurelius Alexander, a legnemesebb Caesar, a birodalom és a papi testület társa, újjáépítették (ezt az épüle-

⁵⁹ Ezzel megmagyarázva, hogy miért Lükiaiban kelt a dokumentum.

⁶⁰ Általában korban előrehaladottabb voltak a provincia kormányzói.

⁶¹ BIRLEY, 2005.

⁶² A legkorábbi példa ilyenre M. Nummius ... Albinus (cos. ord. 206), aki consuli mandátumának letelte után töltötte be ezt a pozíciót, Severus és Caracalla Britanniai távollétük alatt.

⁶³ M. PEACHIN: *Iudex vice Caesaris. Deputy Emperors and the Administration of Justice during the Principate* 1996, 96 – Nummius szolgálatát 208–209-re teszi.

tet), amely az idő múlásával összeomlott, Antoninus saját második asturiai alája számára, Marius Valerianus, a birodalom propraetori legátusa közreműködésével, Septimius Nilus, lovassági prefektus felügyelete alatt. Átadva a novemberi kalendák előtti harmadik napon, Gratus és Seleucus consulok idején (221. október 30-án).”

RIB 978, Netherby (*Castra exploratorum*): *Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurelio | Severo Alexandro Pio Eel(ici) (sic) Aug(usto), | pont(i16ci) maximo, trib(unicia) pot(estate), co(n)s(uli) p(atri) p(atriae), coh(ors) I Ael(ia) 4| Hispanorum (milliaria) eq(uitata), devota numini | maiestatique eius, baselicam | equestrem exercitatoriam | iam pridem a solo coeptam 8| aedi16cavit consummavitque, | sub cura Mari Valeriani, leg(ati) | Aug(usti) pr(o) pr(aetore), instante M(arco) Aurelio Salvio, trib(un)o coh(ortis), imp(eratore) d(omino) n(ostro) 12| Severo Alexandro pio fel(ici) | Aug(usto) co(n)s(ule).*

„Marcus Aurelius Severus Alexander Pius Felix Augustus császár, pontifex maximus, tribunusi hatalommal felruházva, consul, a haza atyja tiszteletére az Első Aeliai Hispániai Cohors, ezer fős részben lovas alakulat, mely az ő isteni szellemének és felségének szentelte magát, megépítette a régóta alapjaitól kezdve tervezett és végül befejezett lovassági gyakorlócsarnokot, Marius Valerianus, a császár propraetori legátusa vezetésével, Marcus Aurelius Salvius, a cohors tribuna felügyelete alatt, amikor a császár, urunk Severus Alexander Pius Felix Augustus consuli tisztséget töltött be.”

RIB 1060, South Shields (*Arbeia*): *Imp(erator) Caes(ar), divi Severi | nepos, divi Magni Antonini l(ius), | M(arcus) Aurel(ius) Severus [[Alexander]] 4| Pius Felix Aug(ustus), pontif(ex) max(imus), trib(unicia) pot(estate), p(ater) patriae), co(n)s(ul) aquam | usibus mil(itum) coh(ortis) V Gallo(rum) in | duxit, curante Mario Valeriano, 4| leg(ato) eius pr(o) pr(aetore).*

„Marcus Aurelius Severus Alexander Pius Felix Augustus császár, az isteni Severus unokája, az isteni Nagy Antoninus fia, pontifex maximus, tribunusi hatalommal felruházva, a haza atyja, consul, az ötödik gall cohors katonái számára vizet vezetett be, Marius Valerianus, propraetori legátusa vezetésével.”

Ezen feliratok, ahogy már az imént felvázoltam, jól demonstrálják azt, hogy az Inferior provincia kormányzója volt felelős az északi fronthatárért az Északi tengertől a Hadrianus falánál elhelyezkedő nyugati erődítményig. Feltehetően a Claudius Paulinust követő kormányzó volt, és a Claudius Xenophon előtti. Más sajnálatos módon nem tudunk róla, viszont lehetséges, hogy ő az a Marius Valerianus, akit rögzítenek a *praetorianus* gárda sorai között. Egy ilyen személy felemelkedése Elagabalus alatt nem lenne meglepő.⁶⁴

IV. *Arbitrium in Britannia*

Az előzőekben látott közjogi példák sokszor összefonódnak a magánjog területével. Minden tisztviselő mögött rejlik egy magánéleti szál, egy alternatív identitás a közjó szolgálatán túl. Ezen szál világában pedig magánjogi események rengetege, jogesetek százai bontakoznak ki. Ez a fejezet egy rövid és egy hosszú jogesetet foglal magába, melyek közül ez utóbbi igen markáns példája a fentebb látható elmélkedéseknek. A Britanniához kötődő jogeseteknek nagy része a *Theodosiusi* és *Jusztiniánuszi* kódexekből származik. Ilyen például a következő, mely ez előbbiben található:⁶⁵

⁶⁴ Anthony R. BIRLEY: *Roman Government of Britain*, Oxford University Press, 2005.

⁶⁵ Theodosiusi kódex – 11.7.2.

Idem a. ad Pacatianum vicarium Britanniarum. Unusquisque decurio pro ea portione conveniatur, in qua vel ipse vel colonus vel tributarius eius convenitur et colligit; neque omnino pro alio decurione vel territorio conveniatur. Id enim prohibitum esse manifestum est et observandum deinceps, quo iuxta hanc nostram provisionem nullus pro alio patiatini iniuriam.

„Ismét Pacatianusnak, Britannia helytartójának.

Minden *decurio* köteles megfizetni azt a részt, amelyért ő maga tartozik, vagy azt az összeget, amelyet bérelőjének (*colonus*), vagy adófizetőjének (*tributarius*) kell fizetnie (és beszedi); de semmilyen más *decurio* vagy más magisztrátusi joghatóságért (territórium) nem felelős.”

Ez a rövid forrás jól mutatja azt, hogy Britanniában is azonos volt a kormányzás szerkezete, mint más provinciákban. A forrás megemlíti a *decurio*-i tisztséget, melyről tudjuk, hogy a *coloniák*-ban és a *municipium*okban az *ordo decurionum* (városi tanács) tagjait jelentette, a római szenátus szenátorainak megfelelői. Ennek a tisztségnek a jelenléte a térségben pedig a *coloniák* (teljes városi jogkörrel rendelkező, római telepesekből álló község) vagy legalább a *municipium*ok (teljes városi jogkörrel rendelkezik, azonban nem római telepések, hanem őslakosok lakták) létezésére enged minket következtetni. A szöveg a tisztségviselők fizetési kötelezettségeinek és jogosultságainak korlátait rögzíti.

A következő jogeset Javolenus Priscus Kr.u. I. századi híres jogtudós nevéhez kapcsolódik, kinek születési, illetve halálozási dátumát nem ismerjük. Élete során több jelentős pozíciót is betöltött a birodalomban, a *consul* és a *pontifex* tisztségeket egyszer, a helytartói hatáskört pedig többször is ellátta. Ezek közül számunkra a legérdekesebb lehet a 84-től körülbelül 86-ig tartó időszak, melyet *iuridicus*ként töltött Britanniában.⁶⁶ Anthony Birley szerint elsődlegesen magisztrátusi karrierjének köszönhetően vált híressé, mivel jogtudósi véleményeire rengetegszer hivatkoztak, és tanítványai is jelentős jogtudósokká fejlődtek – ilyen Salvius Julianus példája. A jogeset tehát a következő:

D. 36.1.48. Iavolenus libro 11 epistularum

Seius Saturninus archigubernus ex classe Britannica testamento fiduciarium reliquit heredem Valerium Maximum trierarchum, a quo petit, ut filio suo Seio Oceano, cum ad annos sedecim pervenisset, hereditatem restitueret. Seius Oceanus antequam impleteret annos, defunctus est: nunc mallius Seneca, qui se avunculum Seii Oceani dicit, proximitatis nomine haec bona petit, Maximus autem trierarchus sibi ea vindicat ideo, quia defunctus est is cui restituere iussus erat. Quaero ergo utrum haec bona ad Valerium Maximum trierarchum heredem fiduciarium pertineant an ad mallium Senecam, qui se pueri defuncti avunculum esse dicit. Respondi: si Seius Oceanus, cui fideicommissa hereditas ex testamento Seii Saturnini, cum annos sedecim haberet, a Valerio Maximo fiducario herede restitui debeat, priusquam praefinitum tempus aetatis impleteret, decessit, fiduciaria hereditas ad eum pertinet, ad quem cetera bona Oceani pertinuerint, quoniam dies fideicommissi vivo Oceano cessit, scilicet si prorogando tempus solutionis tutelam magis heredi fiducario permisisse, quam incertum diem fideicommissi constituuisse videatur.

„Seius Saturninus, a brit flotta fő kormányosa végrendeletével⁶⁷ Valerius Maximus kapitányt

⁶⁶ A hatáskör betöltéséhez köthető évszám Birley szerint - Anthony R. BIRLEY: *The Fasti of Roman Britain*, Oxford Clarendon Press, 1981, 213.

⁶⁷ A végrendeletekhez kiegészítő szakirodalom: Ph. HECK, ZRG RA 10 (1889) 104; B. KÜBLER, ZRG RA 31, 1910, 188; Ot. SOMMER, ZRG RA 34, 1913 398; B. KÜBLER, ZRG RA 41, 1920 32; H. SIBER, ZRG RA 48, 1928, 762; M. KASER, ZRG RA 95, 1978, 47; K. H. MISERA, ZRG RA 98, 1981, 458, 462.

hagyta hitbizományos örökösének, és azt kérte tőle, hogy tizenhatodik életének betöltésekor adja ki az örökséget Seius Oceanusnak, az örökhagyó fiának. Seius Oceanus meghalt, mielőtt elérte volna ezt a kort. Most Mallius Seneca, aki azt állítja magáról, hogy Seius Oceanus anyai nagybátyja, a legközelebbi rokonként követeli ezeket a javakat, de Maximus, a kapitány magának követeli azokat azzal az indokkal, hogy meghalt, akinek a részére kellett volna juttatnia az örökséget. Ezért azt kérdezem, hogy ezek a javak Valerius Maximusé, a hídhű örökösé vagy Mallius Senecáé, aki azt állítja, hogy ő a halott fiú anyai nagybátyja. Azt válaszoltam: ha Seius Oceanus, akinek Seius Saturninus végrendelete alapján tizenhat éves korában Valerius Maximus hitbizományos örökösnek vissza kellett volna állítania a *fideicommissarius* örökséget, meghalt az előírt életkor elérése előtt, akkor a *fideicommissarius* örökség azt illeti meg, aki jogosult volt Oceanus többi javaira; az Oceanus életére ruházott bizalomért, vagyis ha úgy ítélik meg, hogy a fizetési idő elhalasztása révén a hitbizományos örökösnek engedélyezte a javak gyámságát, nem pedig egy bizonytalan napon fizette volna ki a *fideicommissumot*.⁶⁸

Az eset alapja egy öröklési jogviszony, örökhagyó és hitbizományos (*fiduciarius*) örökös között.⁶⁸ Érdekesképpen az örökhagyó neve (*Saturninus*) nem tűnik álnévnek, ezt alátámasztja egy Kr.u. II. századi colchesteri keletű irat, mely szintén egy Saturninus nevű személyre utal.⁶⁹ A hitbizomány, mint tudjuk, a halálesetre szóló különös jogutódlás egyik formája, az örökhagyó bizalmas kérése ahhoz, aki az ő hagyatékából részesül, hogy abból, amit kapott, juttasson valamit (vagy akár az egészet) egy harmadik személynek, a *fideicommissarius*nak (kivel szemben a felkért a *fiduciarius*), vagy esetleg szabadítson fel egy rabszolgát. A *fideicommissum* a római társadalomban kezdetben nem volt jogilag kötelező erejű, csupán a hitbizományos *fides*én alapult annak teljesítése, tehát erkölcsi jellegű volt. A hitbizomány szólhatott az örökség egészére, vagy annak akár csak egy kisebb részére is. Legtöbbször az örökhagyók *heresük* cselekvőképtelensége miatt fordultak ehhez a megoldáshoz. Erre példaként szolgál a jelenlegi eset is, ahol a harmadik személy még kiskorú volt.

Itt a felkért személy Valerius Maximus, Seius Saturninus örökhagyó által, kinek bizalmas kérése az volt, hogy a hitbizományos juttassa fiának az örökségét mikor az betölti 16. életévét, és addig a *fiduciarius* őrizze azt. A bonyodalmat az ügyben az okozza, mikor a leendő egyenes ági örökös még idő előtt meghal, és a *fiduciarius*nál marad az örökség. Ekkor lépett fel a magát a kiskorú fiú anyai nagybátyjának állító személy felperesként Valerius Maximussal szemben. Az oldalági rokon az örökséget kívánta elperelni a hitbizományostól az örökhagyóval való rokonsági viszonyuk alapján. Birley feltevése szerint az eset egy brit provinciai törvénykezési fóruma elé kerülhetett, Javolenus Priscus bíraskodásával.⁷⁰ Komoly megfontolás és más bírókkal lefolytatott levelezésekben való megvitatás után a következő ítélet született: az örökség azt illeti meg, aki a törvényes öröklés szerint örökölt volna Seius Oceanus után, ezzel lényegében felállítva azt a bírói fikciót, hogy úgy kell tekinteni, mintha Oceanus már örökölt volna.

Javolenus Priscus megfontoltságát a jogesetnek a *causa Curianá*hoz való hasonlóságával magyarázhatjuk meg. Mindkét esetben az örökhagyó célja a végrendelet hiányának kiküszöbölése, illetve, hogy végrendeletének megfelelően legyen kezelve a vagyona halála után. Azonban

⁶⁸ Az öröklés témájában: E. JAKAB: „Inheritance”, in P. du PLESSIS, C. ANDO, K. TUORI (eds.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, 2016, 499–500.

⁶⁹ BIRLEY 2005, 150; E. BIRLEY, JRS 28 (1938) 228; M. ROXAN, Britannia 11 (1980) 335–337.

⁷⁰ BIRLEY 2005, 271; L. J. KORPOROWICZ: „Roman Law in Roman Britain: An Introductory Survey”, *The Journal of Legal History* 33 (2012), 143.

egy jelentős különbség is fennáll a kettő között: Seius Saturninus nem nevezte meg Valerius Maximust mint szükségképpen örökösre arra az esetre, ha a fia meghal. Ezért csak *fiduciarius* maradt, és Javolenus Priscus állítása szerint az örökség nem maradhat a *fiduciarius*nál.⁷¹ Az esetet elemezve egyértelmű, hogy a két fél a római jogi kultúrához tartozott, s hogy Britannia egy romanizált terület volt – letelepedett rómaiakkal és olyan őslakosokkal, akik igyekeztek felvenni az idegen nép szokásait és jogát.⁷²

A római Britannia térképe.

Forrás: Sheppard S. Frere, *Britannia: A History of Roman Britain* (History of the Provinces of the Roman Empire, I). London: Routledge and Kegan Paul, 1967.

Szakirodalom

Könyvek, monográfiák

1. Arthur Schiller, A.: *Texts and Commentary for Study of Roman Law. Mechanisms of Development*. New York: 1946.
2. Birley, Anthony R.: *The Fasti of Roman Britain*. Oxford: Clarendon Press, 1981.
3. Birley, Anthony R.: *The Roman Government of Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
4. Broughton, Robert S. T.: *The Magistrates of the Roman Republic*. New York: American Philological Association, 1951.

⁷¹ E. JAKAB: „Ein fideicommissum aus der Praxis des Javolenus Priscus: D. 36,1,48(46) (11 epist.)” in Th.; FINKE-NAUER, B. Sirks (ed.); *Interpretationes Iuris Antiqui* (FS Nishimura), 2018, 67–84.

⁷² E. JAKAB: *Roman Law in the Provinces: A Case Study*, Karoli Mundus I., KRE-ÁJK, 2021.

5. Chastagnol, André: *Le sénat romain à l'époque impériale*. Paris: 1992.
6. Frere, Sheppard S.: *Britannia. A History of Roman Britain (History of the Provinces of the Roman Empire I)*. London: Routledge and Kegan Paul, 1967.
7. Higham, Nicholas: *Britain in and out of the Roman Empire*. New Haven–London: Yale University Press, 2013.
8. Harlow, Mary – Laurence, Ray: *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome*. London–New York: Routledge, 2001.
9. Lintott, Andrew: *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
10. Parkin, Tim G.: *Old Age in the Roman World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.
11. Snyder, Christopher A.: *The Britons*. Malden: Blackwell Publishing, 2003.
12. Talbert, R. J. A.: *The Senate of Imperial Rome*. Princeton: 1984.
13. Tarwacka, Anna – Zabłocki, Jan: *Rzymskie prawo publiczne*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska SA, 2021.
14. Zlinszky, János: *Ius Publicum. Római közjog*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998, 185 (217).

Folyóiratcikkek

15. Dunning, S. B.: „The Republican Ludi Saeculares as a Cult of the Valerian Gens”. *Historia* 69(2), 2020, 208–236.
16. Jakab, Éva: „Inheritance”. In: du Plessis, P. – Ando, C. – Tuori, K. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2016, 499–500.
17. Kamińska, R.: „Urząd kuratora budynków w starożytnym Rzymie”. *Iura and Legal Systems* 4, 2017, 72–87.
18. Kolbe, H. G.: „Der cursus honorum eines unbekannten Senators aus Praeneste”. *Chiron* 2, 1972, 405–428.
19. Korporowicz, L. J.: „Roman Law in Roman Britain: An Introductory Survey”. *The Journal of Legal History* 33, 2012.
20. Kosior, J. Wojciech: „Cursus honorum – selected aspects of Roman public law”. *Law. Human. Environment* 14(1), 2023, 49–62.
21. Shin, Myongjoo: „Between Disability and Illness in Ancient Rome – The Case of Emperor Claudius”. *Uisahak* 2025(1), 249–278.
22. Stevens, C. E.: „The Terminal Date of Caesar’s Command”. *The American Journal of Philology* 59(2), 1938.
23. Svyantek, D. J.: „Make Haste Slowly. Augustus Caesar Transforms the Roman World”. *Journal of Management History* 5(6), 1999.
24. W. Eck: „Ein senatorischer cursus honorum aus der Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr.” *Chiron* 4, 1974, 533–540.

Tanulmánykötetben megjelent dolgozatok

25. Jakab, Éva: „Ein fideicommissum aus der Praxis des Javolenus Priscus: D. 36,1,48(46)”. In: Finkenauer, Th. – Sirks, B. (szerk.): *Interpretationes Iuris Antiqui (FS Nishimura)*. 2018, 67–84.

26. Marco, F. Simón: „Religion and Rituals in Republican Rome”. In: Arena, V. – Prag, J. – Stiles, A. (szerk.): *A Companion to the Political Culture of the Roman Republic*. Hoboken: Wiley, 2022, 455–469.
27. Stevens, C. E.: „Aspects of Archaeology in Britain and Beyond”. In: Grimes, W. F. (szerk.): *Antiquity XXI*. London, 1951, 332–344.

Ókori források

28. Caesar, Gaius Julius: *Commentarii de bello Gallico*.
29. Cassius Dio: *Roman History*. Loeb Classical Library, Vol. IX. Cambridge–London, 1927, 73. könyv 23.
30. Plinius Secundus Maior, C.: *Naturalis Historia*.
31. Strabo: *Geographica*.
32. Vegetius: *Epitoma rei militaris* III.6.

